

DERT SÖZÜNÜN KÖKENİ

THE ORIGIN OF THE WORD DERT

Cihangir KIZILÖZEN*

ÖZ: Araştırmacılar Dedem Korkut Kitabı'nın Dresden nüshasında geçen bir sözcüğü *firāk* biçiminde okumuşlardır. Oysa söz konusu sözcüğün ilk harfi *f* değil de *t* okunacak biçimde yazılmıştır. Dolayısıyla *firāk* değil de *tarāk* olarak okunması gerekiyor. Söz konusu sözcüğün anlamlandırılmasıyla ilgili de sorun vardır. Araştırmacılar, *firāk* biçiminde okudukları sözcüğe *ayrılık acısı* anlamı vermişlerdir. Oysa *firāk*, hiçbir kaynakta *ayrılık acısı* anlamında geçmez. Arapça bir sözcük olan *firāk* (<ferāk), bütün kaynaklarda *ayrılık* anlamında kullanılmıştır. Bu inceleme söz konusu sözcüğün *firāk* değil de *tarāk* biçiminde okunması gerektiğini savunmaktadır. Ancak Dedem Korkut Kitabı'nda *t* ile başlayan kalın ünlülü Türkçe sözcükler, kalın *ta* ط ile yazılır. Oysa bu sözcük kalın ünlülü olduğu halde ince *te* ت ile yazılmıştır. Bu incelemede kalın ünlülü olan *tarāk* sözcüğünün neden ince *te* ت ile yazıldığı sorununa da açıklık getirilmektedir. Bu açıklamaya göre kalın ünlülü olduğu halde ince *te* ت ile yazılan örnekler, Farsça kaynaklarda geçen Türkçe kökenli sözcüklerdir. Öyleyse *t* ile yazılan *tarāk* sözcüğünün de bir kökteşinin Farsça kaynaklarda bulunması gerekiyor. Bu inceleme Türkçe *tarāk* ile Farsça *derd* "dert" sözlerinin kökteş olduğu, her ikisinin de Türkçe *tar* "dar" kökünden çıktığı olasılığı üzerinde duruyor. Özellikle *tarāk* ile kökteş olduğu düşünülen Eski Türkçe *tark* "sıkıntı" ve Pehlevice *dert* "sıkıntı" arasındaki ses ve anlam ilişkisi bunların kökteş olduğunu kanıtlayacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Dert, tark, tarak, Eski Uygur Türkçesi, Dedem Korkut Kitabı, Türkçe Farsça ilişkisi.

ABSTRACT: Researchers read a word as "firāk" in the Book of Dede Korkut in the Dresden manuscript. But the first letter of the word in question was written "ت" to be pronounced, not "ف". So the word should be pronounced as "tarāk", not "firāk". And there is also a problem about the word to make sense of it. Researchers gave the meaning of "the pain of separation" to the word they read as "firāk". But the word "firāk" is not rendered as "the pain of separation" in any sources. An Arabic word "firāk (<ferāk)" has been used in the sense of "separation" in all sources. This examination asserts that the word should be read as "tarāk", not "firāk". In the Book of Dede Korkut, Turkish words with back vowel beginning with "ت" are written with "ط". However, this word, although with back vowel, is written with "ت". In this study, it has been examined why the word "tarāk" with back vowel is written with "ت". According to this explanation, the samples written with "ت" although they are with back vowel, are Turkish words that are seen in Persian sources. So a cognate of the word "tarāk" written with "ت" should also exist in Persian sources. This article focuses on the possibility that Turkish word "tarāk" and Persian word "dert" are cognates and both of them come from the same Turkish root "tar"/ "dar". And especially the sound and meaning relationship between Old Turkish "tark" (grievance) and Middle Persian "dert" (grievance) that are thought to be cognates with "tarāk", have adequate evidence to prove that they are cognates.

Keywords: Dert, tark, tarak, Old The Old Uyghur Language, The Book of Dede Korkut, Turkish and Persian relationship.

* Doç. Dr. - Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Gümüşhane - cahangir@gmail.com (Orcid ID: 0000-0002-4202-1868)

Giriş

Dedem Korkut Kitabı üzerine yapılan bütün araştırmalarda *tarāk* biçiminde yazılan sözcük, *firāk* veya *ferāk* biçiminde okunup *ayrılık acısı* olarak anlandırılmıştır. Bu sözcüğün okunuş ve anlandırılmasıyla ilgili kimi sorunlar vardır. Öncelikle Arapça bir sözcük olan *firāk*ın sadece *ayrılık* anlamı vardır. Bu sözcük hiçbir Arapça, Türkçe ve Farsça kaynakta *ayrılık acısı* anlamında kullanılmamıştır. Dolayısıyla söz konusu sözcüğün anlam özelliği dikkate alındığında *firāk* veya *ferāk* biçiminde okunması doğru değildir. Söz konusu sözcük açıkça *tarāk* olarak yazılmıştır. Ancak Farsçada, Arapçada *tarāk* diye bir söz yoktur. Dedem Korkut Kitabı'nda t- ile başlayan kalın ünlülü Türkçe sözcükler de -özel durumlar dışında- hep *ṭ* ile yazılmıştır. Oysa kalın ünlülü olan *tarāk* ince *t* ile yazıya geçirilmiştir. Dolayısıyla bu sözcüğün *tarāk* biçiminde okunmasıyla ilgili temel sorun, onun ince *t* ile yazıya geçirilmiş olmasıdır.

Bu sözcük, Dedem Korkut Kitabı'nda kalın ünlülü olup da ince *t* ile yazılan tek örnek değildir. Kızılözen'in *Dedem Korkut Kitabı'ndaki T Ünsüzünün Yazımı Üzerine* adlı çalışmasında, neden kalın ünlülü kimi Türkçe sözcüklerin *ṭ* ile değil de *t* ile yazıldığı sorusunun yanıtı aranmaktadır. Bu çalışmada *t* ile yazılan kalın ünlülü Türkçe sözcüklerin Farsçada kullanılan Türkçe kökenli sözcükler olduğu ileri sürülmektedir (Kızılözen, 2019: 404-416). *Dedem Korkut Kitabı'ndaki T Ünsüzünün Yazımı Üzerine* adlı çalışmadan edindiğimiz bilgiler, ince *t* ile yazılan *tarāk* sözcüğünün de Farsçada bir kökteşinin bulunabileceğini gösteriyor. Ses, anlam ve yazım özellikleri dikkate alındığında Farsçadaki *dert* ile Dedem Korkut Kitabı'ndaki *tarāk* sözlerinin ortak kökenden çıktığını söylemek mümkündür. Bu incelemenin odağında Farsça *derd* "sıkıntı" ile Dedem Korkut Kitabı'nda geçen *tarāk* sözlerinin köken bağı ilişkisi yer almaktadır. *Derd* ile *tarāk* sözcüklerini biçim ve anlam yönünden birbirine bağlayan Eski Uygur Türkçesi kaynaklarında *sıkıntı* anlamında geçen *tarḳ* sözcüğüdür. *Tarḳ* "sıkıntı" ile *dert* (< Far. *derd*) "sıkıntı" arasında görülen önemli sorun ise *tarḳ*ın -*k*, *dert*in -*t* ile bitiyor olmasıdır. İncelememizde bu soruna da *t/k* ses denkliliği (Kızılözen, 2018: 262-281; Kızılözen, 2019: 33-54) bağlamında açıklık getirilmiştir.

Araştırmamıza Altay dilleri, Türk dili, Fars dili, İranî diller ve Hint-Avrupa dilleri üzerine yapılan kökenbilgisi çalışmaları kaynaklık etmiştir. Dedem Korkut Kitabı yazmalarından Dresden nüshası esas alınmıştır. Dresden nüshasından alınan örneklerin sayfa ve satır numaraları belirtilmiştir. Yan çizgiden önce gelen sayı sayfayı, yan çizgiden sonra gelen sayı ise satırı belirtmektedir. Örnek: (DKK, 20/2) = (Dedem Korkut Kitabı Sayfa 20 / Satır 2).

İnceleme

Dedem Korkut Kitabı'nın Dresden nüshasında **تراک** TR'K (DKK 101/6) biçiminde yazılan sözcüğü araştırmacılardan Ergin (2016: 138),

Özçelik (2016: 211), Tezcan, Boeschoten (2001: 83), Gökyay (1973: 75), Tulum ve Tulum (2017: 251), Kaçalın (2017: 86) *firāk/firak* olarak okumuşlardır. S. Əlizadə, T. Hacıyev ise Azərbaycan Türkçesindeki söyleyişine uygun olarak *fəraq* biçiminde çevriyazını yapmışlardır (2004: 67). Araştırmacıların *firāk*, *firak*, *fəraq* olarak okudukları bu sözcüğü, Arapça *ferāk* (فراق) a bağladıkları açıktır. Söz konusu sözcüğün *yazım* ve *bağlama* yüklediği anlamından dolayı *firāk*, *firak*, *fəraq* biçiminde okunamayacağını düşünüyoruz.

1. Öncelikle araştırmacıların *ferāk* olarak okudukları **ترات** sözünün ilk harfinin *f* olmadığını belirtelim. Dedem Korkut Kitabı'nda *f* harfinin nasıl yazıldığını gösteren kırk dört (44) örnek vardır: *fāyda*, *şofra*, *gāfil*, 'affān, *faķı*, *tenef*, *Fātma*, *teferrüç*, *fikir*, *kāfire*, *tarafa*, *fānī*, *ufan-*, *hayıf*, *bī-tekellüf*, *vaf*, *Zülfikār*, *şafān*, *gaflet*, *şüfi*, *Muştafā*, *furşat*, *fi'li*, *kaftan*, *nefer*, 'arafāt, *küfür*, *kefen*, *def*, *fırıl-*, *laf*, 'ulüfe, *feryād*, *kafulu*, *vāfir*, *iltifāt*, *Fira'un*, *ittifāk*, *ayaşofya*, *şefkat*, *İttifāk*, *Muşhaf*. Bu kırk dört örnek, yalın ve çekimli durumlarıyla birlikte metinde dört yüz doksan altı (496) kere geçmiştir. Söz konusu sözcüklerden birer örnek vermekle yetineceğiz. *Fāyda* **فايد**, *şofra* **شوفرا**, *gāfil* **غافل**, 'affān **عففان**, *faķı* **فتي**, *tenef* **تنغي**, *Fātma* **فاتمه**, *teferrüç* **تفريج**, *fikir* **فكر**, *kāfire* **كافره**, *tarafa* **طرفه**, *fānī* **فاني**, *ufanmasun* **اوفانسون**, *hayıf* **حيف**, *bī-tekellüf* **بيتكلف**, *vaf vaf* **واف واف**, *Zülfikār* **ذوالفقار**, *şafān* **صفاك**, *gaflet* **غفلت**, *şüfi* **صوفي**, *Muştafā* **مصطفى**, *furşat* **فرصت**, *fi'li* **فلي**, *kaftan* **قفان**, *nefer* **نفى**, 'arafāt **عرفان**, *küfür* **كفر**, *kefenüm* **كفنم**, *def* **دفي**, *fırıl* **فرل**, *laf* **لاف**, 'ulüfeciler **علوذجيلر**, *feryād* **فرياد**, *kafulu* **قالو**, *vāfir* **وافر**, *iltifāt* **اشفتت**, *Fira'un* **فرعون**, *İttifākla* **اشتاتله**, *ayaşofya* **اياصوفيه**, *şefkat* **شفتت**, *ittifākī* **اشتافي**, *muşhaf* **مصحف**.

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere *f* harfinin çıkıntısı her zaman için aslına uygun olarak (ف) yuvarlak biçimde yazılmıştır. Oysa araştırmacıların *firāk* **ترات** olarak okudukları sözcüğün ilk harfi, yuvarlak değil de *t* gibi yuları-sola doğru eğilmiştir. Ayrıca metinde geçen bütün *f*'lerin üzerinde nokta işareti vardır. Oysa *firāk/firak* olarak okunan **ترات** sözünün ilk harfinin üzerine nokta değil de kısa çizgi konmuştur. Bilindiği üzere Arap harfli el yazmalarında iki nokta çoğu zaman birleştiğinden kısa çizgi gibi görülür. Dedem Korkut Kitabı'nda geçen *atından* **اشندت** (DKK 133/4); *sā'atde* **ساعده** (DKK 147/3) sözleri bu bağlamda örnek verilebilir. İki noktalı *t*'nin yazılışıyla ilgili metinde geçen örnekler, **ترات** sözünün *firāk* değil de *tarāk* biçiminde okunması gerektiğini gösteriyor.

2. Üzerinde durduğumuz sözcüğün aslında *firāk* olduğu, ancak yanlışlıkla *tarāk* biçiminde yazıldığı da ileri sürülebilir. Bu bakış açısı anlamla biçimin örtüştüğü durumlar için geçerli olabilir. Araştırmacıların *firāk* olarak okudukları söz için bu durumdan söz edilemez. *Firāk*, *firak*, *fāraq* olarak okunan sözcük Arapça kökenli olup anlamı *ayrılık* demektir (Müncid, 1908: 646). Türkçe kaynaklarda da bu söz hep *ayrılık* anlamında kullanılmıştır (URL-1). Oysa söz konusu sözcüğün bulunduğu bağlama yüklediği anlam, *ayrılık* değil de *sıkıntı*dir. Araştırmacılar bu eksikliği gidermek için *firāk* sözüne -hiçbir Arapça, Farsça, Türkçe kaynaktan bulunmayan- *ayrılık acısı* anlamını yüklemişlerdir. Böylece *tarāk* biçiminde yazılan sözün *firāk*, *firak* veya *fāraq* olarak okunmasıyla ilgili bütün engelleri ortadan kaldırmışlardır.

Tarāk biçiminde okunması gerektiğini düşündüğümüz bu sözcük, Beyrek'in esareten kurtulup küçük kız kardeşiyle karşılaştığı sırada aralarında gerçekleşen konuşmada geçer:

Beyrek bağdı gördi kim kiçi kız karındaşı bıñardan şı almağa gelür. "Kardaş Beyrek" dëyü ağlar bozlar. "Toyunğ düğünñ kara oldı." dëyü ağlar. Beyrege katı tarāk geldi, katlanamadı buldur buldur gözünñ yaşı revān oldı (DKK, 101/4-7).

"Beyrek, pınardan su almaya gelen küçük kız kardeşinin Beyrek diye ağladığını, düğünün yasa döndü diye ağıt yaktığını görür. Beyrek'e çok katı ... geldi, katlanamadı, buldur buldur gözünün yaşı aktı."

Bağlamdan anlaşıldığı üzere konuşmada geçen *tarāk*, *sıkıntı* anlamında bir sözcük olmalıdır. Türkçede ilk seslemi *tar* (>dar) olan birçok sözcüğün *sıkıntı* anlamında kullanıldığı görülür. Eski Uygur Türkçesinde *tarkınç* "sıkılma"; *tarıkmak*, "sıkılmak, kederlenmek, kaygılanmak"; *tark* "dert"; *tarka* "acı, ağrı" ve *tarқанmak* "sıkışmak sıkılmak" anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 1993: 148). Kırgız Türkçesinde *tarık*- "sıkıntı, zorluk hissetmek"; *tarıl*- "daralmak, kısılmak, dar ve sıkışık olmak" anlamında kullanılır (Yudahin, 2011). Azerbaycan Türkçesinde *darıhmaq* "sıkılmak, canı sıkılmak, bıkmak, sinirlenmek" demektir (Adil, 2006). Tarama Sözlüğünde *darıkmak* "daralmak, içi sıkılmak, müteessir olmak" (TARS, 2009); Türkiye Türkçesi ağızlarında *darlanmak* "canı sıkılmak" (DERS, 2009) anlamında geçer. Türkiye Türkçesinde *darılmak* "hoşa gitmeyen bir tutum, davranış veya söz dolayısıyla gücenip görüşmez olmak, gücenmek, küsmek, ilgiyi kesmek; gücenmek, kırılmak, alınmak, incinmek" anlamlarında kullanılır (TS, 1998). Yukarıdaki örnekler *sıkıntı* anlamında kullanılan birçok sözün *tar* (>dar) kökünden üretildiğini gösteriyor. Dolayısıyla metinde *tarāk* biçiminde okuduğumuz sözün *tar* kökünden üretildiğini söyleyebiliriz. *Tar* (>dar) "geniş olmayan" demektir. Uygur Türkçesinde geçen *tarkınç* "sıkılma", *tarıkmak* "sıkılmak", *tark* "dert", *tarka* "acı", *tarқанmak* "sıkılmak" örnekleri, çok eskiden *tar* kökünden *sıkıntı*, *dert* ve *sıkılmak* anlamı taşıyan sözcüklerin üretildiğini gösteriyor.

Eski Uygur Türkçesinde *sıkıntı* anlamında geçen *tarḫ* ve *tarḫa* ile Dedem Korkut Kitabı'nda geçen *tarak* sözünün birer değişen olduğunu düşünüyoruz. Bunlardan *tarḫa/tarak* sözlerinin *tar* köküyle *-ḫa* ve *-aḫ* eklerinden üretildiği düşünülebilir. Bu durumda sözü geçen parçada anlam bütünlüğünü sağlayacak sözcüğün *tarak* "sıkıntı" olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Beyrek baḫdı gördi kim kiçi kız qarındaşı bıñardan şu almağa gelür. "Ḳardaş Beyrek" déyü aḫlar bozlar. "Ṭoyuñ düḫünüñ ḫara oldı." déyü aḫlar. Beyrege ḫatı tarak geldi, ḫatlanamadı buldur buldur gözinüñ yaşı revān oldı.

"Beyrek, pınardan su almaya gelen küçük kız kardeşinin Beyrek diye ağladığını, düğünün yasa döndü diye ağıt yaktığını görür. Beyrek'e çok **sıkıntı** geldi, katlanamadı, buldur buldur gözünün yaşı aktı."

Buraya kadar üzerinde durduğumuz sözcüğün *firāk*, *fıraq*, *fāraq* biçiminde okunamayacağını, okunsa bile bulunduğu bağlama istenilen anlamı yükleyemeyeceğini anlattık. Ayrıca söz konusu sözcüğün *tarak* olarak okunabileceğini, *tarak*ın da geçtiği bağlama ihtiyaç duyulan anlamı yüklediğini ayrıntılarıyla ele aldık. Ancak aydınlığa kavuşturulması gereken temel bir sorun daha vardır. O da kalın ünlülü olan *tarak*'ın kalın *ṭ* ط ile yazılması gerekirken ince *t* ت ile yazılmış olmasıdır. Bilindiği üzere Arap alfabesiyle yazılmış Batı Türkçesi kaynaklarında *t* ile başlayan kalın ünlülü Türkçe sözcükler için *ṭ* ط, ince ünlülü Türkçe sözcükler için ise *t* ت harfi kullanılmıştır. Bu durum Dedem Korkut Kitabı için de geçerlidir.

Dedem Korkut Kitabı'nda *t* ile başlayan kalın ünlülü 97 Türkçe sözcük kalın *ṭ* ط ile yazılmıştır. Bu doksan yedi sözcüğün 884 kere geçen çekimli ve yalın durumları hep kalın *ṭ* ile yazıya geçirilmiştir. Ancak kalın ünlülü olan *tanı-*, *Tanrı*, *Tat*, *Tatar*, *tavuk*, *torgay*, *toyla-*, *toḫlı*, *tuḫ*, *tuc* "tunç", *toz* sözcükleri metinde hep ince *t* ile yazılmıştır. Kızılözen, kalın ünlülü olduğu halde ince *t* ile yazılan bu 11 sözcüğün Farsçada kullanılan Türkçe kökenli sözcükler olduğunu tespit etmiştir (Kızılözen, 2019: 404-416). Ayrıca Dedem Korkut Kitabı'nda ince *t* ile yazılan *torba*, Farsça kaynaklarda *tobre* "torba" biçiminde geçer. Demek yazar, *torba* ile *tobre* sözlerinin kökteş olduğunu dikkate alarak *torbayı* ince *t* ile yazmıştır. Bu durum, Dedem Korkut Kitabı'nın yazımı noktasında sözcüklerin kökenlerinin dikkate alındığı izlenimini uyandırıyor. Sorunu bu açıdan ele aldığımızda *tavuk* gibi Türkçe bir sözcüğün de neden ince *t* ile yazıldığı ortaya çıkmış oluyor. Türkçe kökenli olan *tavuk* sözü (EDAL, 2003: 1431) öteki kalın ünlülü Türkçe sözcükler gibi *ṭ* ط ile yazılmalıydı. Ancak metinde üç kere geçen *tavuk*, hep ince *t* ile yazılmıştır (Kızılözen, 2019: 404-416): *tavuk* تاروق (DKK 7/11), *tavuk* تاروق (DKK 254/4), *tavuk* تاروق (DKK 254/4). Kızılözen Farsça kaynaklarda *tavuk* sözcüğünün geçmediğini, ancak *tavuk* sözcüğünün Orta Türkçedeki *taḫaḫuy* تخاقوی biçiminin geçtiğini söyler (Kızılözen, 2019: 404-416). Burada da yazarın *tavuk* ile *taḫaḫuy* arasındaki köken bağı ilişkisini bildiğini, bu nedenle de *tavuk* sözünü *taḫaḫuy* تخاقوی gibi ince *t* ile yazdığını

söylemek mümkündür. Öyleyse Dedem Korkut Kitabı yazarının Farsça *dān*- “bilmek, tanımak” ile Türkçe *tanı*- “tanımak” arasında da bir köken bağı ilişkisi kurduğundan *tanı*- sözünü, ince *t* ile yazmıştır denebilir (Kızılözen, 2019: 404-416).

Bu durumdan Dedem Korkut Kitabı yazarının sıradan bir müstensih olmadığı, Türkçeden Farsçaya, Farsçadan Türkçeye geçen sözleri bilecek seviyede bir bilgin olduğu anlaşılıyor. Üstelik biçim yönünden değişim geçirmiş *tavuk/taħağuy*, *tanı-/dān-*, *tobre/torba* gibi sözlerin ortak kökenden çıktığını bilecek seviyede bir köken bilgisine sahip olduğu söylenebilir. Durum böyle iken yazarın *tarak* sözünü de Farsçada geçen bir sözle ilişkilendirdiği için ince *t* ile yazdığı düşünülebilir.

Yukarıda Eski Uygur Türkçesindeki *tarak* “dert, sıkıntı” ile Dedem Korkut Kitabı’ndaki *tarak* sözlerinin kökteş olduğunu belirtmiştik. Biçim ve anlam özellikleri dikkate alındığında Eski Uygur Türkçesindeki *tarak* “dert” ile Farsça *derd* “dert” arasında da köken bağı ilişkisi kurmak mümkündür. Türkçe *tarak* “dert” ile Farsça *derd* “dert” sözlerinin anlam değerleriyle ilgili herhangi bir sorun yoktur. Ancak bu ikiliyi oluşturan kimi seslerin birbirinden ayrıştığı görülüyor. Aralarındaki bu ses değişikliği açıklanmadan bu ikili ortak bir kökene bağlanamaz.

1. Türkçe *tarak* t-, Farsça *derd* d- ile başlar. T- > d- değişimi Türkçenin kendi içinde görülen bir ses olayıdır. Batı Türkçesinde t->d- değişimine uğradıktan sonra Farsçaya geçen sözler olduğu gibi Farsçaya girdikten sonra bu değişimi geçiren sözler de vardır. Bu bağlamda Doerfer’den aldığımız örnekler şöyledir: *dāş* داش “taş” (<taş) (Doefer III 1963: 191), *dānuşuq* دانشق “danışma, konuşmak için toplanma” (<tanuş-) (Doefer III 1963: 195), *dāī* دای “dayı” (<tağa) (Doefer III, 1963: 196), *dornā* درنا “turna” (<turna) (Doefer III, 1963: 199), *dīrnāk* درناک “tırnak” (<tırnak) (Doefer III, 1963: 200), *dustāq* دستاق “tutsak” (<tutsak) (Doefer III 1963: 200), *dūgmā*¹ دگمه “dügme” (<tügme) (Doefer III, 1963: 202).

Bu örnekler, Türkçe *tarak* ile Farsça *derd* sözlerinde görülen t-/d- değişikliğinin olağan olduğunu gösteriyor.

2. *Tarak/dert* arasında görülen ikinci seslik ayrışma bu ikilinin ünlüleriyle ilgilidir. *Tarak* sözündeki -a- ünsüzüne karşılık *dertte* -e- ünlüsü vardır. Özellikle ilk hecede görülen bu ünlü değişimini Türkçeden Farsçaya geçen birçok örnekte görmek mümkündür: *çehmāk* “çakmak taş” چخماک (<çakmak) (Moin, 2002: 554), *qere*, *qerā* قره, قرا “kara” (<kara) (Doefer III, 1963: 426), *seqiz* “sakız” سقز (<sakız) (Doefer III 1963: 255), *sencāk* سنجاق “toplu iğne” (<sancak) (Doefer III, 1963: 268).

3. Bu ikiliyi birbirinden ayıran en önemli değişiklik sonlarında yer alan -k ve -d ünsüzleridir. Farsça *derd* sözcüğünün son ünsüzü Pehlevi

¹ Doerfer, bu sözcüğün çevriyazısını *dūgmā* biçiminde yapmıştır. Oysa Farsçada *ū* ünlüsünün bulunmadığını söz konusu sözcüğün de Farsçada *dogme* biçiminde söylendiğini belirtmek isteriz.

kaynaklarında -t'dir (Nyberg II 1974: 58). Dolayısıyla tartışmayı *dert* üzerinden sürdüreceğiz: *dert* ~ *tarḳ*.

Dert ve *tarḳ* sözlerinde görülen -t/-ḳ sorunu, Türkçede görülen t/k denklığı bağlamında değerlendirilebilir. Yapılan araştırmalarda aşağıda belirtilen Türkçe sözcükler arasında t~k- denklığı saptanmıştır (Kızılözen, 2018: 262-281):

Sayı	K-li Biçim	T-li Biçim	Anlam
1	Kaplan	Tavtan	Kaplan
2	Karpuz	Darbuz	Karpuz
3	Kıpırda	Tıpırda -	Kıpırdamak
4	Kırış	Tırış	Kırışmak
5	Kırp-	Tırp(a)-	Kırpmak
6	Kuy-	Tök-	Dökmek
7	Kala-	Tala-	Üst üste toplama
8	Kak-	Tak-	Takmak
9	Kargı-	Targı-	Beddua etmek
10	Kay-	Tay-	Kaymak
11	Kop	Top	Çok
12	Kizäk	Tizäk	Tezek
13	Kesek	Tezek	Kesek
14	Kendir	Tendir	Kendir
15	Kök	Tök	Kök
16	Kurç	Tunç	Tunç
17	Külek	Tülek	Fırtına

Ayrıca t~k denklığının Türkçe-Farsça ilişkisinde de önemli bir yer tuttuğunu gösteren örnekler vardır (Kızılözen, 2018: 33-54).

Sayı	Türkçe		Farsça	
	Biçim	Anlam	Biçim	Anlam
1	Kabar	Kabar	Tâvel	Kabar
2	Kaç-	Kaçmak	Tâç-	Kaçmak
3	Kapak	Kapak	Tâbeh	Tava
4	Tere(yağı)	Tereyağı	Kere	Tereyağı
5	Kırık	Kırık	Terek	Çatlak
6	Kırış-	Kırışmak	Terenci-	Kırışmak
7	Küç	Güç	Tüş	Güç
8	Külek	Fırtına	Düléx	Fırtına
9	Tamak	Damak	Kâm(éh)	Damak
10	Töş	Döş	Keş	Döş

Yukarıdaki araştırmalar Türkçede bir t ~ k (> d~g) denklığının bulunduğunu, bu denklığın Türkçeden Farsçaya geçen sözlere kadar uzandığını gösteriyor. Bütün bu bilgiler ışığında Türkçe *tarḳ* ile Farsça *dert* sözlerinin ortak kaynaktan çıktığını söyleyebiliriz.

Taraḳ "sıkıntı" sözcüğünün Dedem Korkut Kitabı'ndaki yazımı da bizim görüşümüzü destekler niteliktedir. Dedem Korkut Kitabı'nın yazarı

Türkçe *tarak* “sıkıntı” ile Farsça *dert* “sıkıntı” sözlerinin ortak kaynaktan çıktığı düşüncesiyle *tarak* sözcüğünü ince *t* ile yazmıştır diye düşünüyoruz. *Tavuk* ile *taḥakuy*, *dān-* ile *tanı*, *torba* ile *torbe* sözlerinin ortak kaynaktan çıktığını bilen Dedem Korkut Kitabı’nın yazarı, bunları ince *t* ile yazmıştır. Başka bir deyişle Farsça kaynaklarda *Tavuk*, *tanı-* *torba* sözleri geçmez. Ancak bu sözlerin başka değişenleri olan *taḥakuy*, *dān-*, *tobre* sözleri Farsça kaynaklarda ince *t* ile geçer. *Tavuk* ile *taḥakuyun*, *dān-* ile *tanı-nın*, *tobre* ile *torbanın* ortak kökten çıktığını bilip bunların Farsçadaki yazımını dikkate alan yazar, Farsça *derd* ile Türkçe *tarak* sözünün de kökteş olduğunu bildiği için *tarak* sözünü ince *t* ile yazmıştır diye bir yargıya varmak mümkündür.

Yukarıda ses, biçim ve anlam ilişkileri irdelenerek Türkçe *tarak* ile Pehlevicede *dart* (>Far. *derd*) arasında köken bağı ilişkisi kurmaya çalıştık. Ancak *dert* sözünün Hint-Avrupa kökenli olup olmadığı açıklanmadan anlattıklarımız tek yönlü bir yargı olarak kalır. Bu nedenle söz konusu sözcüğün Hint-Avrupa kökenli olup olmadığına yakından bakmak istiyoruz.

Pokorny, *Ön-Hint-Avrupa Kökenbilgisi Sözlüğü* (Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch) adlı çalışmasında Pehlevicede *dart* “üzgün, ağrı” sözcüğünü, *der-*, *derə-*, *drē-*: “kesmek, bölmek” başlığı altında ele almıştır (Pokorny, 1959: 207; 2017: 613-617). *İranî Dillerin Kökenbilgisi Sözlüğü* (Этимологический Словарь Иранских Языков) adlı çalışmada hep soru işareti konularak (kaynağı belirsiz) *parçalanmış* (?), *keskin, yanan* (?), *bitkin, işkence görmüş* (?), *acı, yanma*(?) anlamlarında bir **dar-ta-* (?) kökü geçer. Bu çalışmada sadece Orta Farsçada *dart* ve çağdaş İranî dillerle bu dillerin ağızlarında geçen *dart*, *dârd* “ağrı” örnekleri yeniden yapılandırılmış **dar-ta-* (?) köküne bağlanır (Rastorguyeva, 2000: 342). *Fars Dilinin Hint-Avrupa Kökenliler Sözlüğü* (*Ferheng-é Rişéhhâ-yé Hénd o Ūrûpâ-î Der Zebân-e Fârsî*) adlı kökenbilgisi çalışmasında *derd* sözü *derî* “yır-” köküne bağlanarak sadece İranî dillerden verilen örneklerle ilişkilendirilmiştir (Kâşânî, 2005: 271).

<i>Dil</i>	Pehlevicede	Kürtçe	Beluççe	Pestunca	Toharca
<i>Biçim</i>	Dart	Dard	Dard	Dard	Dardh

İranî Eylemler Kökenbilgisi Sözlüğü (Etymological Dictionary of the Iranian Verb)’nde *dert/derd* sözü kurgulanmış (tahmini) **darH* “ağrımak” köküne bağlanmıştır. Bu çalışmada da *dert* sözcüğünün sadece İranî dillerdeki kullanımına değinilmiştir. Bu çalışmada yine başka bir kurgulanmış biçim olan **dar2* “yırtmak” ile ilişkili olabileceği üzerinde durulmuştur (Cheung, 2007: 61). *An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages* adlı çalışmada *dar-* “ayırma” ve *darî-* “yırtma” köküne bağlanan *derd* ile aşağıdaki sözler ilişkilendirilmiştir (Nourai, 2013: 89).

<i>Avestaca</i>	dar, dareta “ayır-”	dereta “keser, hasat” deretô “kes-, biçilmiş”	darêna “gedik” drafşô “bayrak”
<i>Pehlevice</i>	darîtan “yirt-”, dart “dert”		
<i>Farsça</i>	derîden, derd	dero “hasat”, dorudan “hasat topla-”	dûl “deriden yapılmış suluk”
<i>Latince</i>	drappus “kumaş”		
<i>Yunanca</i>	der-ma “deri”		
<i>İngilizce</i>	derma, - derm, “deriyle ilgili”	tear “ayırmak”	pachyderm “kalın derili hayvanlar” drape “kumaş”

Fars Dili Kökenbilgisi Sözlüğü (Ferhang-é Rîşêşenâxti-yé Zebân-é Fârsî)'nde soru işareti konularak ve şayet (olabilir, olmaya da bilir) ifadesi getirilerek *derd* sözünün Avestaca *dar-* “yırtmak, yarmak” kökünden gelebileceği ileri sürülmüştür. Bu çalışmada sadece Orta Farsçayla yeni İranî dillerden Asça ve Peştucada *derd* sözünün kullanıldığı belirtilmiştir. Daha sonra bu sözün Farsçadan Türk, Sırp ve Bulgar dillerine geçtiği bilgisi verilmiştir (Hassandoust, 2016: 1282).

Hint-Avrupa, İranî diller ve Farsçayla ilgili yapılan bütün çalışmalarda Farsça *derd* (<Peh. dert), farazi İranî dildeki farazi **dar-* “yırtmak, yar-” köküne bağlanmaktadır. Araştırmaların bu yaklaşımlarıyla ilgili kimi sorunlar vardır.

I. Farazi **der-* “yırtmak” ile *dert* “sıkıntı” arasında ilişki kuran araştırmacılardan hiçbiri *dert* sözünün sonundaki -t ünsüzüne açıklık getirmezler. Bu başlı başına bir yöntem sorunudur. Bir yapıyı oluşturan bütün parçaların ortaya çıkışının bir nedeni olmalıdır. Bir dilde hiçbir ses nedensizce ortaya çıkmaz yine nedensizce ortadan kalkmaz.

II. Bütün araştırmacılar biçim benzerliğinden yola çıkarak **der-* ile *dert* arasında ilişki kurmuşlar. Bunlardan **der-*, *yırtmak* demektir, *dert* ise *ağrı* demektir. Açıkçası bu ikili arasında herhangi bir anlam ortaklığı yoktur. Bu noktada araştırmacıların yorumlamaya gittikleri açıktır. Büyük bir olasılıkla *yırtılan* bir organın *ağrıdığı* düşünülerek bu ikiliyi orta kökene bağlamışlardır. Başka örneklerle somutlaştırılmayan bir anlam/biçim ilişkisi sağlam temele oturtulamaz. Pehlevice dilinden başka hiçbir Hint-Avrupa dilinde *yırtmak* anlamında kullanılan eylemlerden *ağrı* anlamında bir sözcük üretilmemiştir.

III. *Dert* “ağrı” sözünün **der-* “yarmak” kökünden geldiği ileri sürülmektedir. Ancak bu **der-* kökünün kendisi bile Hint-Avrupaca sağlam bir kökene bağlanmamaktadır.

IV. İranî dillerden başka hiçbir Hint-Avrupa dilinden biçim ve anlam yönüyle *dert* sözüyle örtüşen bir örnek verilmemiştir.

Sonuç

Biçimle anlam bir bütündür. Bu biçim/anlam bütünlüğünden yola çıkarak bir sözcüğün yanlış yazıldığını çıkarmak mümkündür. Biçim/anlam bütünlüğü ayrıca bir sözcüğün alışılmadık anlamda kullanıldığı yönde de aydınlatıcı olabilir. Ancak yanlış yazıldığı düşünülen bir sözcüğe alışılmadık veya yaygın olmayan yeni bir anlam yüklemek doğru olmaz. Bu durum tartının bir gözündeki ağırlıkla öteki gözündeki nesneyi ölçmeye benzer. Tartının iki gözüne konulan nesnelere birinin kesinlikle güvenilir olması gerekiyor. Dedem Korkut Kitabı'nın Dresden nüshasında *tarak* biçiminde yazılan bir sözcük geçer. Araştırmacılar bu sözcüğün yanlış yazıldığını hesaba katarak *firāk* biçiminde okumuşlardır. *Firāk* sözünün anlamı bütün kaynaklarda *ayrılık* olarak geçer. Ancak araştırmacılar *firāk* sözcüğüne hiçbir kaynakta bulunmayan yeni bir anlam yüklemişlerdir.

Dedem Korkut Kitabı'nda değişik yazılmış olan bütün imlemlerin (harflerin), seslemlerin (hecelerin), sözcüklerin yanlış yazıldığı yönünde bir kanıya varmadan önce belli bir amaca yönelik olduğunu düşünmek daha doğru olur. Bu yaklaşım, Dedem Korkut Kitabı'nın gerçek değerinin ortaya çıkması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Metinde kalın ünlülü Türkçe sözcükler hep kalın *t* ile yazıya geçirilmiştir. Ancak kalın ünlülü kimi Türkçe sözcükler açıkça ince *t* ile yazılmıştır. Dedem Korkut Kitabı yazarının söz konusu sözcükleri ince *t* ile yazması, üstü örtülü iki bilgi içermektedir:

1. *Tanrı, Tat, Tatar, tuğ* gibi sözcükler herhangi biçim/anlam değişimine uğramadan Farsçada da kullanılmaktadır. Böylece Farsçadaki yazımlarına uyulmuştur.

2. *Tavuk/tahağuy, tanı-/dān-, tobre/torba* gibi biçim değişikliği gösteren sözcüklerin ortak kökten çıktığı belirtilmek istenmiştir.

Metne yerleştirilmiş bu üstü örtülü bilgi, *tarak* sözcüğünün bir kökteşinin Farsçada bulunduğunu söylüyor. *Tarak* sözcüğünün Farsçadaki kökteşinin gün ışığına çıkarılması ise biçim/anlam bütünlüğünün göz önünde bulundurulmasıyla olasıdır. *Tarak* sözü metinde *sıkıntı* anlamında kullanılmıştır. Farsçada *sıkıntı* anlamında kullanılan sözcük *derttir*. T- ~ K denkliliği bağlamında ele alındığında Eski Türkçe *tarak* "sıkıntı" ile Pehlevicede *dert* "sıkıntı" sözlerinin kökteş olduğu ortaya çıkarıyor.

Kısaltmalar

DKK:	Dedem Korkut Kitabı (Dresden nüshası)
DERS:	Derleme Sözlüğü
TARS:	Tarama Sözlüğü
TS:	Türkçe Sözlük

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Biliğ - III indeks*. İstanbul: Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü.

- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Enderun Kitapevi.
- Cheung, Johnny (2007). *Etymological Dictionary of the Iranian Verb* (İranî Eylemler Kökenbilgisi Sözlüğü). Leiden-Boston.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford. *Dedem Korkut Kitabı*. Tıpkıbasım, Dresden nüshası.
- Dehğodâ, A. E. (1961-1962). *Loğet-nâmé-yé Dehğodâ* (Dehhuda sözlüğü). İsfahan: Kâemîye Bilgisayar Araştırmaları Merkezi (Elektronik Kitap).
- Derleme Sözlüğü I-VI*. (2009). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Divanü Lûgat-it Türk* (1985). (Çev.: Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische elemente im neupersischen I, II, III* (Yeni Farsçada Türkçe ve Moğolca unsurlar). Wiesbaden.
- Elizade, S. – Hacıyev, T. (2004). *Kitab-i Dede Korkut*. Bakü: Önder Neşriyat.
- Erarslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2016). *Dede Korkut Kitabı 1 – 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalıcı.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dili Kurumu.
- Hassandoust, M. (2016). *Farshang-é rişéşenâxtî-yé zebân-é Fârsî I, II, III, IV, V* (Fars dili kökenbilgisi sözlüğü I, II, III, IV, V). Tahran: Âsar.
- Kaçalın, M. (2017). *Oğuzların diliyle Dedem Korkut kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kâşânî, M. A. (2005). *Ferheng-é rişéhhâ-yé Hénd o Ūrûpâ-î der zebân-e Fârsî* (Fars Dilinde Hint-Avrupa Kökenliler Sözlüğü). İsfahan: Cehâd-é dânéşgâhî.
- Kızılözen, C. (2018). Türk dilinde söz başı t- ~ k- denkliliği. *Mavi Atlas*, 6(2).
- Kızılözen, C. (2019). Dedem Korkut Kitabı'ndaki t ünsüzünün yazımı üzerine. *Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*. İstanbul Üniversitesi.
- Kızılözen, C. (2019). Türkçe t- ~ k- denkliliğinin Farsçadaki izleri, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 4 (Mart).
- Maluf, L. (1908). *El-müncid fi'l edeb*. (Farsçaya Çev. Ahmet Seyyâh) (2000). Tahran: Rehnomâ.
- Mokaddem, M. (1963). *Râhnémâ-yé rişeha-yé fe'lhâ-ye Îrânî* (İranî fiillerin kökeni kılavuzu). Tahran: İlmî Matbuat.
- Nourai, A. (2013). *An Etymological dictionary of Persian, English and other Indo-European languages*. Bloomington, Indiana: XLIBRIS.
- Nyberg, H. S. (1974). *A manual of Pahlavi*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Orucov, E. – Abdullayev, B. – Rehimzadeh, N. (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı lügati*. Bakü: Şark-qarp.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut I -Dresden nüshası- giriş notlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut II -Dresden nüshası- metin dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches wörterbuch I*. Berlin.
- Rastorguyeva, V. S. – Edelniyan, D. İ. (2000). *Этимологический словарь Иранских языков*. (İranî Diller Kökenbilgisi Sözlüğü). Moskova: İzdatelskaya Firma.

Starostin, S. A. – Dybo, A. V. – Mudrak, O. A. (2003). *An etymological dictionary of Altaic languages*. Hollanda: Brill Academic.

Tarama Sözlüğü I-VIII. (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tezcan, S.- Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. Ankara: Yapı Kredi.

Tulum, M. – Tulum, M. M. (2016). *Oğuznameler Oğuz beylerinin hikayeleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Türkçe sözlük (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: http://www.tebdiz.com/index.php?sayfa=arama_sonuc_yenisite (Erişim: 01.07.2020)

“İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi’nin (COPE) Davranış Kuralları” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of “Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)”:

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmektedir. /*The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.*

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. /*There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.*